

Infàncies i adolescències en temps de múltiples crisis

Joan Canimas Brugué

joan.canimas@udg.edu

1. Introducció

El títol proposat per aquesta conferència és, possiblement, excessiu.¹ No només per les múltiples crisis que convida a identificar i pensar, sinó també per les múltiples infàncies i adolescències que es poden escatir a qualsevol societat multiclassista i multicultural en aquest nostre temps, que també és múltiple. Tot i això, és un títol ben trobat que no es deixa abandonar, perquè obliga, insistent, a escoltar la remor de tot el que anuncia.

L'existencialisme i la fenomenologia combinen molt bé allò que les arts han intentar copsar durant mil·lennis amb allò que les neurociències avui anuncien: que som éssers que vivim en la contingència d'una vida *pro-jectada*. Som abocats al món amb una corporeïtat oberta que, amb el pas del temps, va constituint un ésser que se sap, en la majoria dels casos, en la finitud. El pas pels camins del món depèn del cos que som (que aquí inclou la ment), de l'acollida que rebem i de les contingències de l'itinerari, i com que hi ha una gran varietat de cossos, d'estructures d'acollida i de contingències, hi ha també una gran varietat d'infàncies i adolescències.

Entenc per *crisis* un canvi profund i de conseqüències importants en un procés, en una situació o en la percepció de quelcom. De les múltiples crisis que afecten a les múltiples infàncies i adolescències en aquest nostre temps múltiple, em

¹ Aquest text recull el que es va dir i volia dir a la conferència impartida el 21 de novembre de 2016 a la Casa de la Convalescència de Barcelona en el marc de la Jornada *Crisi i salut mental en infants i*

centraré en la crisi del cos natural i de les estructures d'acollida; i intentaré defensar que aquestes dues crisis configuren i afecten de manera significativament diferent als infants i adolescents i que ho faran cada vegada més si no som capaços de crear un món just i decent.

2. La crisi del cos natural

La crisi del cos natural va iniciar-se amb la creació dels primers complements o extensions: el vestit i la cabana van empètir la pell; les eines lítiques, les mans; la llança, els braços i les cames; la ceràmica va crear nous òrgans; el llenguatge i l'escriptura van ampliar la ment; la medicina va iniciar la correcció del cos i la *paideia* del caràcter humà. Aquestes creacions humanes, que anomenem cultura, ciència i tecnologia, estan tan arrelades a la nostra història que les considerem una segona naturalesa. Ara bé, aquesta segona naturalesa ha estat sempre, com el seu nom assenyalava, secundària. Ha intentat corregir o complementar la primera naturalesa, sempre de forma imperfecta. Finalment, però, se n'anuncia el domini total i el versicle bíblic que proclama «Contempla l'obra de Déu. Qui gosarà adreçar el que Ell ha torçat?»² pot ser contestat, ara ja amb seguretat, pel cor de tecno-científics: «Ho adreçaran els humans, aquesta espècie admirable que solca els mars grisencs i els espais siderals, fatiga la Terra amb les màquines i domina i esquinça tot allò que hi ha, troba remei a malalties i fatigues i afaïçona totes les estructures subatòmiques, atòmiques i moleculars. Modela el seu propi cos i la seva pròpia ment com a lliure terrissaire a través de les ciències i tècniques que el seu afer imparabile crea sense treva».

Els avenços que es preveuen en biologia i biologia sintètica, neuropsicologia, circuits neuronals artificials, cirurgia, medicina regenerativa, farmacologia, robòtica, informàtica, nous materials, nanotecnologia, biotecnologia, robòtica androide, cibernètica, intel·ligència augmentada, hibridació de processos neuronals i processos electrònics, etc., fan preveure canvis revolucionaris que fins fa poc només s'atreuen a entreveure les obres de ciència ficció i els noms

² *Cohèlet (Eclesiastès) 7, 13*. Andrew Niccol la utilitzada com encapçalament de la seva pel·lícula *Gattaca*.

que les acompanyaven, per exemple *cíborg* o *transferència mental* (*Mind uploading*). Avui, en canvi, ja són matèria de reflexió en l'àmbit científic conceptes com ara *transhumà* i *posthumà*, el primer per referir-se a un ésser en transformació que s'implanta capacitats físiques i intel·lectuals superiors a les d'un ésser humà natural, i el segon per referir-se a un ésser amb capacitats que sobrepassen de forma excepcional les possibilitats humanes.

La crisi de la naturalesa humana impedirà una de les avui encara salvacions possibles per als infants i adolescents de bon natural de les classes depauperades que, si gaudeixen d'una intel·ligència o bellesa naturals, encara tenen possibilitats en aquesta societat meritocràtica i de l'espectacle. Els avenços en la modificació i complementació del cos, però, anuncien que la meritocràcia serà substituïda per l'aristocràcia de laboratori, de la mateixa manera que l'aristocràcia de bressol va ser substituïda per la meritocràcia educativa.

3. La crisi de les estructures d'acollida

En una imatge bellíssima, Kant diu que els humans som la única espècie que anuncia clamorosament la seva vinguda al món amb el plor del naixement, perquè no tem revelar-la a aquells que l'amenacen.³ Ho podem anunciar perquè som emparats per estructures d'acollida que, en paraules de Lluís Duch, articulen les respostes salvadores a la vulnerabilitat del cos humà i a les contingències de la vida, permeten l'agregació dels individus al món i a la societat i són elements imprescindibles per a la vida, la socialització i la construcció de la realitat.⁴ Les tres principals estructures d'acollida de la primera modernitat i que avui estan en crisi són la família, l'escola-treball-comunitat i la moral,⁵ que les embolcalla a totes, una crisi que queda ben

³ Kant, I. (1798): *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (traducció castellana de José Gaos: *Antropología en sentido pragmático*, Revista de Occidente, Madrid 1935, pp. 227-228.

⁴ Duch, Ll. (1997): *La educación y la crisis de la modernidad*, Barcelona: Paidós, p. 26.

⁵ Lluís Duch, a *La educación y la crisis de la modernidad*, considera que les tres estructures d'acollida en crisi són la família (*condescendència*), la ciutat (*corresidència*) i la religió (*cotranscendència*).

emparaulada en conceptes com ara *lleugeresa* (Gilles Lipovetsky), *liquidat* (Zygmunt Baumann) i *obertura* (Karl R. Popper).

La crisi de la família tradicional és una benedicció per a alguns infants i adolescents, i una maledicció per a altres. És una sort per aquells que són acollits en estructures familiars que han aconseguit alliberar-se del pes, la densitat i el tancament de la família tradicional. Famílies en les quals els pares i mares saben retirar-se gradualment, alliberant –i per tant creant– el lloc en el qual l’infant i adolescent pot construir la seva pròpia personalitat, aprendre a aprendre, a gestionar la seva llibertat, a ser flexible, a donar respostes creatives als imprevistos, a controlar les seves tonalitats emotives i reflexives i adquirir totes aquelles característiques que les societats democràtiques i el capitalisme postfordista aprecien i reclamen.⁶ En canvi, és una desgràcia per aquells infants i adolescents deixats de la mà de Déu, acollits en estructures familiars en les quals lleugeresa significa inestabilitat, liquidat fer aigües i obertura absència de límits. Per aquests infants i adolescents, la crisi de la família autoritària significa créixer a la intempèrie.

Durant la primera modernitat, extramurs de la família hi havia una segona estructura d’acollida: l’escola, el treball i la comunitat. Pel que fa a l’escola, a la dècada de 1970 es va iniciar la primera i fins ara única gran crisi de l’educació. D’entre els autors que la van copsar, cal destacar Ivan Illich i Jean-François Lyotard, que van advertir la separació que s’estava produint entre ensenyament (aprendre a fer) i educació (aprendre a ser). L’ensenyament, entès com el procés a través del qual s’adquireixen habilitats tècniques i coneixements, va començar a separar-se de l’educació, que fa referència al procés d’aprenentatge de valors i actituds que guien la vida. L’any 1979, Lyotard va advertir que en l’etapa que s’inaugurava, l’adquisició de saber es desentenia i desentendria cada vegada més de la construcció de l’esperit i de la persona i es convertia en un factor importantíssim de l’economia productiva. L’ensenyament esdevenia així

⁶ Vegeu Virno, P. (2003): *Grammatica della Moltitudine. Per una analisi delle forme di vita contemporanee*. Traducción castellana de A. Gómez, J. Domingo y M. Santucho: *Gramática de la multitud. Para un análisis de las formas de vida contemporáneas*, Madrid: Traficantes de sueños, 2003, p. 15.

un valor de mercat i l'educació deixava de ser un valor polític, amb la qual cosa la funció principal del sistema escolar ja no era educar, sinó ensenyar, formar.⁷

Aquesta crisi del sistema educatiu, la gran esperança de la Il·lustració, ha donat pas a un sistema d'ensenyament o de formació, la qual cosa també és una benedicció per a alguns infants i adolescents i una maledicció per a altres. Per aquells infants i adolescents ben educats per la família, que el sistema d'ensenyament formal disminueixi significativament la seva funció educadora de l'esperit i se centri en l'ensenyament de les habilitats, competències i continguts necessaris per a l'accés al món laboral postfordista, és una sort perquè els allibera del pes de l'Estat. És per això que les classes mitjanes i altes de Catalunya, que són les que han de donar resposta als reptes econòmics d'aquest país en un món globalitzat, celebressin el canvi de denominació del *Departament d'Educació* per *Departament d'Ensenyament* que es va produir l'any 2011. En canvi, per aquells infants i adolescents mal educats per la família, la crisi del sistema educatiu els suposa un altre abandonament. En la primera modernitat, als fills d'estructures familiars que fallaven en les seves funcions educatives, els educava l'escola, el treball i la comunitat. Ara, en canvi, el sistema d'ensenyament obligatori intenta contenir-los com pot fins l'edat assenyalada i els dóna una formació que els servirà de ben poc per a l'atur o els treballs temporals que, si tenen sort, realitzaran.

Pel que fa al treball, si hi accedeixen ho faran tard i en condicions de precarietat (de nou la lleugeresa, la liquidat i l'obertura), lluny d'aquella condició d'obers que va configurar el caràcter de les masses explotades de la primera modernitat. Tanmateix, la majoria d'estudis d'economia prospectiva anuncien que la destrucció de llocs de treballs industrials, que són als que poden accedir, no és una situació conjuntural sinó característica de la quarta revolució industrial.⁸

⁷ Lyotard, J. F. (1979): *La condition postmoderne. Rapport su le savoir*. Traducció catalana de J. Pipó i F. Pons: *La condició postmoderna. Informe sobre el saber*, Angle Editorial i Centre d'Estudis de Temes contemporanis, Barcelona 2004.

⁸ Vegeu, per exemple: Frey, C.B., Osborne, M.A. et al. (2016): *Technology at Work v2.0. The Future Is Not What It Used to Be*, University of Oxford; Schwab, K. (2016): *The Fourth Industrial Revolution*. Traducció castellana de D. Meléndez: *La cuarta revolución industrial*, Barcelona: Debate, 2016. Frey, C.B. & Osborne, A. (2013): «The future of employment: How susceptible are Jobs to computerisation?», University of Oxford.

D'aquí que es comencin a preveure mesures com ara la Renda Garantida de Ciutadania (o Renda Bàsica Universal) per contenir aquest ampli sector de la població .

Respecte de la comunitat, és oportú recordar que a l'any 1945 Popper va diferenciar entre societats tancades i societats obertes. Les tancades, deia, són societats màgiques, tribals i col·lectivistes caracteritzades per l'obediència a l'hàbit i la tradició, pel sotmetiment a les lleis naturals i sobrenaturals, pel constrenyiment i control de la individualitat per part de la col·lectivitat. Societats comparables a una unitat orgànica els membres de la qual estan units per vincles semibiològics: parentiu, convivència, compartició de feines, perills, alegries o desgràcies, etc. Les societats obertes, en canvi, són aquelles que han iniciat el camí d'alliberar-se de la tutela de l'autoritat i dels prejudicis i avancen pel camí de la llibertat, el sentiment d'humanitat, la crítica racional i les decisions personals responsables.⁹ El pas de les societats tancades a les societats obertes afecta també de manera molt diferent als infants i adolescents: a alguns els possibilita la construcció i vivència de noves formes d'individualitat, col·laboració i responsabilitat, mentre que a altres els empeny a refugiar-se en grups tribals d'errants nihilistes.

Per Hannah Arendt, la crisi de la primera modernitat es manifesta principalment en la crisi d'autoritat, que, diu, suposa la darrera i decisiva fase d'un procés que durant segles va soscavar primer la religió, després la tradició i finalment l'autoritat. Un indicador de la gravetat d'aquesta crisi és per a Arendt que la desaparició de l'autoritat no afecta només a l'organització política, sinó també àrees pre-polítiques com ara l'educació dels infants i adolescents, tant a l'escola com a la família. Per Arendt, viure en una societat organitzada sense cap mena d'autoritat, només amb la vigilància de la violència del poder, significa enfrontar-se de nou, ara ja sense el recurs a la fe religiosa o a les normes de

⁹ Popper, K.R. (1945): *The Open Society and its Enemies*. Traducció castellana d'E. Loedel: *La sociedad abierta y sus enemigos*, Barcelona: Paidós, 1982.

comportament tradicional, amb els problemes elementals de la convivència humana.¹⁰

Finalment, la tercera estructura d'acollida, la moral, també ha patit l'embranchida del desig de veritat que va arraconar la màgia, la religió, la tradició i la raó pura. Allò més característic de la primera modernitat és la secularització, un procés que el poeta Friedrich Schiller va definir com el retorn dels déus a la seva llar, inútils en un món que tot i haver crescut sota la seva tutela, ara ja no els necessita;¹¹ i el sociòleg Max Weber com un procés de desencantament del món, de racionalització cada vegada més intensa i extensa que fa que ja no sigui necessari recórrer a entitats metafísiques.¹² En aquesta llarga història de recerca de la veritat, la segona meitat del segle XX ens ha situat davant el repte que Nietzsche ja havia constatat: que no hi ha cap ocell de raons immenses que ens empari, ni veritats per descobrir; només un munt de veritats creades per uns éssers intel·ligents que han inventat el llenguatge.

En la moral també s'han esvaït les càrregues pesades, denses i tancades i hi regna la lleugeresa, la liquidat i l'obertura de l'acció comunicativa. Aquesta situació incomoda i de vegades horroritza a aquells que necessiten principis absoluts sota els quals aixoplugar-se i suposa una gran possibilitat per a aquells que ens sentim amenaçats per la metafísica i els dogmes i veiem en el perspectivisme la possibilitat de construir, finalment, morals i ètiques humanes.

La crisi de la moral també és una benedicció per a alguns infants i adolescents i una maledicció per a altres. Per aquells acollits en estructures que en tenen cura, els possibilita construir un *éthos* responsable no sotmès a l'heteronomia, un caràcter obert a l'aprenentatge i a la crítica permanents, la possibilita incorporar les virtuts individuals i comunicatives que cada moment requereix.

¹⁰ Arendt, H. (1954): *Between Past and Future*. Traducció castellana d'A. Poljak: *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*, Barcelona: Ediciones Península, 2016, pp. 145-225.

¹¹ Schiller, F. (1788): «*Die Götter Griechenlandes*». Traducció castellana de D. Innerarity: «Los dioses de Grecia», en *Poesía filosófica*, Madrid: Hiperión, 1994 (2^a ed.).

¹² Weber, M. (1904-1905): *Die protestantische Ethik und der «Geist» des Kapitalismus*. Traducció castellana de L. Legaz: *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*, Barcelona, Península, 1969.

En canvi, pels infants i adolescents acollits en estructures en les quals *crisi* significa fallida, la dissolució dels absoluts morals i l'autoritat, els porta a considerar que tot està permès, una posició que només és possible durant la infància, l'adolescència i la primera joventut.

4. Contingències i epíleg

Les contingències, tot i que contingències, depenen en gran mesura del cos que som i de la qualitat de les estructures que ens acullen. A la vida no es trobaran amb el mateix, i si s'ho troben no hi donaran les mateixes respostes, les persones amb plurideficiències greus que les que tenen una salut, intel·ligència i bellesa manifestes; ni les que tenen cossos naturals que aquelles que han corregit i ampliat la seva naturalesa a través de modificacions *pre* i *post* natal; ni les que han nascut en una família trencada de progenitors alcohòlics i maltractadors que les que ho han fet en una de gent assenyada de l'alta burgesia que els han estimat i cuidat; tampoc les que han nascut en un estat en guerra com Síria, o en un de pau i benestar com Suècia.

A les societats opulentes, els individus, alliberats de les imposicions del cos natural, de la família tradicional, del sistema educatiu d'Estat, del treball alienant i de la moral heterònoma, funcionen com àtoms socials. El caràcter individualitzador i autònom de la segona modernitat implica, per tant, una major responsabilitat individual, també dels infants i adolescents, la qual cosa fa que l'èxit o fracàs del seu itinerari de vida depengui, més que mai, de les seves pròpies decisions.